

JAROSLAV MANDÁT

POČÁTKY RUSKÉHO EPISTOLÁRNÍHO ROMÁNU

V šedesátých letech 18. století napsal dodnes dosti záhadný ruský spisovatel F. Emin sedm románů. Za nejlepší z nich považují literární historikové román v dopisech *Listy Ernesta a Doravry* z roku 1766. Je to vůbec první ruský epistolární román. Vývojová křivka tohoto románového žánru se klene na ruské půdě od Eminova díla až ke Gončarovově *Fregatě Palladě* z roku 1858. Literární badatelé nevěnovali dosud danému problému soustavnou pozornost. Není proto divu, že počet prací o ruském epistolárním románu je dodnes velmi skromný. Zvláště těžko dostupné jsou texty jednotlivých děl daného žánru. Je to dáno tím, že mnohé z nich znovu nevyšly za hranicemi 18. století.

O dvacet let později navázal na Eminův román v dopisech spisovatelův syn Nikolaj Emin dvěma romány: *Roza* (1786) a *Hra osudu* (1789). Je zcela pochopitelné, že v estetice a poetice těchto děl došlo za dvacet let po vydání díla Eminova otce k určitému posunu od klasicismu k sentimentalismu. Nebyl to však posun tak velký, že by neumožňoval zařadit oba romány Eminova syna do rámce počátečního typu ruského epistolárního románu, který vytvořil Emin-otec. Tento typ si nazveme alespoň pracovní „starým typem“ žánru ruského románu v dopisech.

Termín „starý typ“ pro označení románů obou Eminův zvolili jsme si proto, abychom je odlišili od druhého vývojového stupně daného literárního žánru. V dějinách ruské literatury je reprezentován Karamzinovým dílem *Listy ruského poutníka* (1791—1801). Pojmenujeme ho „novým typem“.

Předmětem našeho pojednání je starý typ zkoumaného literárního jevu. Zmiňme se proto alespoň několika slovy o tom, čím se liší od nového typu.

Vyprávěcí formou starého typu ruského epistolárního románu byla korespondence několika osob. Nový typ téhož žánru však sestává z dopisů jen jediné postavy. Vyjadřují její nálady a duševní prožitky. Tato nová vyprávěcí forma umožnila autorům epistolárního románu nového typu zjednodušit syžet až na minimum, ba někdy vůbec vypustit dějovou (milostnou) zápletku a nahradit ji líčením vnitřního světa a subjektivních

pocitů postavy. Činili tak v plné shodě se základními principy estetiky ruského sentimentalismu.

Niže se pokusíme poukázat na genetickou souvislost starého typu s evropskou literární tradicí, určit jeho ideové a umělecké zvláštnosti a zařadit ho do dějin ruských literárních směrů 18. století.

V starších, ve své době autoritativních dějinách ruské literatury 18. století označuje se Eminův román *Listy Ernesta a Doravry* za „dotěrně mravoličný“, za „svěráznou variantu románu *Rousseauova*“, za karikaturu *Nové Heloisy* a za román umělecky slabý.¹ Analýzou díla dospěli jsme jsme často k opačným soudům.

Román 18. století, zvláště pak 60. let 18. století, byl ještě úzce spjat s klasicismem. Jeho charakter a úkoly určovaly estetické principy klasicismu a racionalistické pojetí skutečnosti. Snažil se vštípit tehdejšímu čtenářům pravidla životní moudrosti a uchránit je od všech hříchů a neřestí. Silně v něm zazníval poučný tón. Syžet nabyt druhořadého významu. V některých dílech tohoto druhu pak vůbec chyběla syžetová zápleтка. Tím se ovšem porušoval tradiční systém románové struktury. Mravoličný román šel k „anti-systému“. Není proto divu, že jeho autoři často užívali epistolární formy. Nevyžadovala totiž složitě a důkladně motivace vyprávění. Umožňovala spisovatelům hovořit „na přeskáčku“ o nej-různějších, často navzájem nesouvisejících otázkách. Literární díla tohoto druhu se těšila jak na Západě, tak i v Rusku velké oblibě, a to až do konce 18. století.

Zvláště populární v tehdejších ruských čtenářských kruzích byly mravoličné romány paní de Beaumont. V roce 1761 vyšla v Petrohradě její kniha *Dopisy paní Lamberové k jejímu synovi*. O něco později, rok před vydáním Eminova románu, tam byla otištěna i její druhá kniha *Dopisy paní Montierové k hraběnce D*. Obě díla jsou jakýmsi katechismem rodinného života. Romány paní de Beaumont nesporně silně ovlivnily Eminův román *Listy Ernesta a Doravry*. Svědčí o tom např. neustálá autorova snaha poučovat čtenáře, Eminovo pojetí vášně a rozumu v životě člověka, hodnocení jednání jednotlivých literárních postav apod.

Druhým pramenem Eminova románu *Listy Ernesta a Doravry* byly *Rousseauova Nová Heloisa*. Srovnali jsme obě díla a dospěli jsme k závěru, že kategorický soud o Eminově románu jako „ruské variantě *Nové Heloisy*“,² jako „povrchním osvojení nové formy vypracované Richardsonem a Rousseauem, formy románu epistolárního, románu v dopisech“,³ není správný. Uvedené knihy se shodují jen vnější podobou syžetu a místem hlavních postav v systému uměleckých obrazů. Jinak se od sebe podstatně liší.

¹ Srov. Г. А. Гуковский, *Русская литература XVIII века*, Учпедгиз, Москва 1939, 210–211. — Д. Д. Благой, *История русской литературы XVIII века*, Учпедгиз, Москва 1955, 372.

² Srov. Г. А. Гуковский, *Русская литературно-критическая мысль в 1730–1750-х годах*. В кн. «XVIII век», сборник 5, АН СССР, Москва-Ленинград 1962, 123. — Сходный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725–1800. Том III, Р–Т. Ид-во Книга, Москва 1966, 436.

³ Srov. *История русского романа в двух томах*. Т. I, АН СССР, Москва-Ленинград 1962, 60–61.

Rozsah románu *Nová Heloisa* je sice velký, avšak téměř celý je věnován otázkám lásky a rodinných vztahů. Výjimku tvoří jen několik dopisů Saint-Preuxe o dojmech z pařížského života a dopisy o životě na statku de Wolmara. Eminův román však obsahuje úvahy o nejrůznějších tématech. Autor se sice přidrzuje problematiky mravoličných románů; ale zabývá se i sociálními problémy své doby a podává široký obraz různých stránek ruského života 18. století. Neuvádí však zemi, v níž děj probíhá. Rovněž svým postavám dává cizí jména — Ernest, Doravra, Hypolit aj.

Odlísný světový názor a estetika francouzského a ruského romanopisce měly vliv na způsob rozuzlení jejich děl. Senzualista Rousseau považoval všechny touhy a všechna přání člověka, pokud ovšem vyvěraly z jeho podstaty, za zcela přirozené. Právě proto vyústila vzájemná láska jeho hrdinů — Julie a jejího mladého učitele — v přirozený konec. Oba milenci vypili pohár lásky až do dna. Podrobili se příkazům „přírody“. Autor je zcela ospravedlňuje. Týž názor sdílejí všechny kladné postavy románu *Nová Heloisa*.

Docela jiné finále má Eminův román. Hrdinka se nedopustí mravního poklesku, nýbrž „umoudří se“. Provádá se (dokonce dvakrát) a stane se šťastnou matkou a počestnou manželkou. Ernest však utonul ve své až mysticky pojeté lásce k Doravře. Když se přesvědčil v přestrojení za žebráka, že navždy ztratil svou milou, žil pak kdesi stranou společnosti v nesmírné bolesti a v hoři. Eminova estetika nese silné stopy ideologie ruské společnosti poloviny 18. století. Je v srovnání s názory J.-J. Rousseaua konzervativní, stará. Starý je i typ epistolárního románu, který F. Emin vytvořil.

Hlavní postava Eminova románu Ernest nejednou úporně zápasí se svým a Doravřiným citovým vzplanutím. Často je přemáhá jen s vypětím své vůle a v posledním okamžiku. V jednom dopisu dokonce protestuje proti ctnosti a označuje ji za „plod planého mudrování“ (II, 129). Autor vkládá i do úst své hrdinky argumenty proti ctnosti, avšak hned v dalším listu je energicky vyvrací. V Eminově pojetí ctnosti zůstane Doravra čestnou ženou pouze tehdy, najde-li v sobě dostatek síly vzdorovat nezákonné lásce. Ta je podle spisovatele naprosto neslučitelná s ctností. Ovládnout ničivé lidské vášně může pouze rozum, píše Emin. S takovým protikladem rozumu a citu a jeho řešením se ovšem v Rousseauově románu nesetkáváme.

Pulcherie, přítelkyně Doravry, má v Eminově románu touž úlohu jako Klára v díle Rousseauově. Názory obou žen na nezákonnou lásku se však diametrálně rozcházejí.

Problém úlohy rozumu v lidském životě souvisí u klasicistů úzce s otázkou povinnosti. Tak je tomu i u Emína. I pro něho je plnění povinnosti vznešeným úkolem. Touto zásadou se řídí všechny kladné postavy jeho románu. I všechny další autorovy úvahy o povinnostech občana vyvěrají z filozofie klasicismu. Známe je i odjinud.

Mnoho místa věnuje Emin otázkám výchovy ruské šlechty. Vyslovuje o nich nejednou relativně pokrokové myšlenky. Zvláště ho zajímá vztah otců a dětí. Vyslovuje se zcela zásadně proti neomezené moci rodičů nad osudy svých dětí. Zneužití rodičovských práv, násilí rodičů na srdcích

a vůli dětí může mít podle autora i tragické následky v životě příslušníků mladé generace. Tato myšlenka spočívá ostatně v základu konfliktu Eminova románu. Hypolitův otec oženil mladistvého a ještě nic nechápajícího Ernesta s nemilovanou a zpustlou ženou. A právě toto násilí na dítěti bylo později příčinou utrpení obou hlavních postav Eminova díla.

Otce Doravry nakreslil Emin podle svých představ. Miluje z celého srdce svou dceru. Nevadí mu ani nízké sociální postavení Ernesta. Chápe sílu citů a nestaví se proti nim. Nastrádal pro Doravru dosti peněz. Tím vším se výhodně liší od pana d'Etange v Rousseauově románu Nová Heloisa. Francouzský spisovatel vytvořil obraz šlechtice, v němž stavovská hrdost potlačila všechny lidské city.

V Eminových názorech na úkoly výchovy je patrný vliv idejí francouzských encyklopedistů. Podle nich musí se šlechtic stát společností prospěšným občanem a dobrým vlastencem. Spisovatelovy útoky proti galománii předjímaly Fonvizinovu komedii Brigadýr.

Výchova šlechty souvisela ovšem i se selskou otázkou. Emin nezpochybňuje nevolnictví jako společenský řád, avšak hlásá humanismus ve vztazích šlechty k služebnictvu.

Autor románu Listy Ernesta a Doravry věnuje velkou pozornost kumpetu. Podle něho je obchod spolehlivým prostředkem k bohatství státu a jeho mezinárodní prestiži. Radí svým krajanům, aby přihlíděli při organizaci domácího obchodu ke zkušenostem jiných národů, zvláště Anglie. Z románu však jasně vyplývá, že Emin nemiloval Anglii jen pro její rozvinutý obchod, ale též pro demokratický způsob života jejích obyvatel. Eminův obdiv k svobodě osobnosti signalizuje už první záchvěvy sentimentalismu v Rusku. Musely se nutně projevit i v poetice jeho románu. Je to patrné např. v autorově líčení vesnického života. Jedna z postav díla Hypolit obdivuje po příjezdu na vesnici „něžné květy“, „příjemné lilie“ a „zelené lístečky“. Je rovněž hluboce dojat prostým životem vesničanů, kochá se prací rolníků atd.

Zobrazení vnitřního světa postav a systematický rozvoj syžetu zaujímají v románu druhořadé místo. V popředí spisovatelova zájmu stojí otázky politické, sociální a ekonomické. Tvoří obsah celého třetího a podstatné části čtvrtého dílu. Eminovi jaksí nevadilo, že přetrhl nit vyprávění na velmi dlouhou dobu. Ostatně líčení prožitků literárních postav a syžet díla slouží autorovi jen jako ilustrační materiál k výkladu mravních názorů.

Kompozice Eminova románu Listy Ernesta a Doravry není složitá. Zápletka je velmi prostá. Syžet pak postrádá vedlejší dějové linie. Zájem čtenářů poutá osud hlavní dvojice díla — Ernesta a Doravry. Historie druhého páru jen podtrhuje tragickou lásku prvního páru. Portréty postav a obrazy přírody jsou vsukátku slabou stránkou poetiky románu. Jeho lexikální zvláštnosti svědčí o silném vlivu klasicistní tradice na autora. Na mnohých stránkách díla zaznívá patetická intonace známá z monologů postav klasicistních tragédií. Z klasicistního románu pak Emin převzal oslovení osudu, nářky na zlý úděl, jednostranné zobrazení některých postav, např. Ernestovy ženy aj. Román má blízko ke klasicismu i svým mravoličným zaměřením. Stručně řečeno, klasicistní živel ještě určuje celkový ideový a umělecký ráz díla. Bylo by proto nesprávné začleňovat

Eminův román *Listy Ernesta a Doravry* do dějin ruské sentimentální prózy jen proto, že do díla pronikly některé prvky estetiky a poetiky sentimentalismu. Jisté však je, že Eminův román byl novým slohem v ruské literatuře 60. let 18. století. Spisovatel v něm objevil bohatý vnitřní svět lidského individua a položil otázku o jeho osobní svobodě a právu na vlastní životní cestu. Na tyto Eminovy podněty navázali autoři pozdějších ruských epistolárních románů.

Dvacet let po vydání prvního ruského epistolárního románu *Listy Ernesta a Doravry* od F. Emina uveřejnil spisovatelův syn Nikolaj Emin svůj první román v dopisech *Roza* (1786). Připomíná otcovo dílo. Kromě hlavní milenecké dvojice Milona a Rozy vystupují v románu dvě kladné dvojice — Prelesta s Čestonem a Sofie s hrabětem B. — a jedna záporná dvojice — Větrogon se Zarazou.

Syžetová výstavba románu N. Emina je složitější než v díle jeho otce. Děj má dynamický spád díky ostrým syžetovým zvrátům, přestrojení, falešným zprávám o smrti apod. Rovněž vliv sentimentalismu je v knize Emina-syna mnohem větší. Přesto nelze ani tento román zařadit do dějin ruské sentimentální prózy. Zjevně v něm převažuje klasicistní tradice.

Příčinou tragédie hlavních postav románu *Roza* je opět násilí dospělých na dětech: milenci se musejí rozejít jen proto, že se matka Rozy zhlédla v titulu a bohatství knížete Větroгона. Je zajímavé, že otce obou milenců nakreslil N. Emin v světlých barvách. Milonův otec nám vzdáleně připomíná statkáře Kostandžogla v Gogolově románu *Mrtvé duše*.

Zmíňme se několika slovy o dvojici záporných postav románu *Roza*. Větrogon je vylíčen dosti jednostranně jako hýřil, cynik, zlý statkář atd. Zajímavé však je, že mu jeho tvůrce přiřkl i několik kladných rysů. Svědčí o tom, že se N. Emin chtěl už vyhnout některým principům klasicistní poetiky. Příliš se mu to však nepodařilo. Obraz Zarazy je ovšem zcela jednostranný. Autor v něm vylíčil hrdinku jako „nádobu hřichu“, jak ji známe ze staroruské povídky o Savvovi Grudcynovi.

Schematické jsou ovšem i obrazy kladných postav — Čestona a Prelesty. Můžeme je označit za učebnicové vzory ideálních hrdinů klasicistních románů.

Literární postavou nového typu je teprve *Roza*. Její obraz nese ovšem stopy vlivu dvou estetik — klasicistní a sentimentální. *Roza* je poslušnou dcerou a věrnou manželkou. Její duchovní svět byl však ovlivněn četbou románů S. Richardsona a Goethova *Werthera*. Youngovy slavné *Noci* pak zmáčela nesčetněkrát slzami. Díky této literatuře stala se *Roza* ženou citlivou, ba exaltovanou. Tím motivuje N. Emin *Rozinu* vášeň k Milonovi. Spisovatel neodsuzuje svou hrdinku ze její nemanželské lásky. Soudí totiž, že vášně vložil do lidské duše sám Bůh. Chová sympatie i k Milonovi obdařenému něžným srdcem.

Obrazy Milona a Rozy svědčí o pronikání sentimentalismu do ruské prózy 80. let 18. století. Přesto nelze souhlasit s tvrzením autorů nových dějin ruského románu, že „Česton a *Roza* žijí ve světě idejí a obrazů sentimentální literatury“.⁴ Setřel by se tím nemalý rozdíl mezi charakterem jednotlivých postav díla.

⁴ Tamtéž, 62.

Román obsahuje čtyřicet osm listů. Nejvíce jich napsal Milon — šestnáct. Dvanáct dopisů napsal Větrogon. Jiné postavy promlouvají v románu mnohem méně. Princip kontrastu ovlivnil nejen systém uměleckých obrazů, ale i kompozici románu. Za dopisem Větrogonovým líčícím rozkoše světského života nutně následuje dopis Čestonův s mravním poučením. Atď. Milonovi adresáti nemají vliv na obsah jeho listů. Jsou to postavy víceméně „stínové“. U N. Emina mají alespoň jména. U Karamzina už budou beze jmen.

Jazyk kladných postav románu je strojený a nabubřelý. Odpovídá ve směřu poetice klasicismu. Docela jiná je řeč záporných postav — Větrogona a Zarazy. Je neobyčejně svěží a výrazná. Obsahuje mnoho lidových obrátů, přísloví a pořekadel.

Syžet Eminova románu *Roza* nese silné stopy vlivu Goethova *Werthera*: Milon se zamiloval do dívky, jež byla už nevěstou jiného muže. V díle najdeme i řadu ohlasů tvorby Richardsona, Younga a Rousseaua. Všechny tyto a výše uvedené vlivy evropského sentimentalismu však nemění nic na skutečnosti, že Eminův román *Roza* ještě nepřekročil rámec poetiky klasicismu.

Druhý epistolární román N. Emina *Hra osudu* (1789) má mnoho společného s románem *Roza*. Vypráví se v něm opět o tragické lásce jinocha k vdané ženě. Setkáme se tu i s jinými motivy, jež dobře známe z románů Richardsona, Rousseaua, paní de Beaumont a Emina otce, např. motiv převlékání, ztráty krásy po přestálé nemoci aj. Záporné postavy však v díle zcela chybějí. Vsemil, Plenira, její muž Slabosil a Vsemilův přítel Nelest jsou nositeli jen kladných vlastností. Dokonce ani lehkomyšlná Milena nemůže být označena za zápornou postavu. Konflikt mezi dobrem a zlem není tedy v románu možný. Spisovatel ho nahradil konfliktem vášní v duši postav. Lásku Vsemila k vdané ženě už nepovažuje za mravní přestupek.

Obraz Nelesta je zjevnou Eminovou daní klasicismu a soudobé morálce. Tradiční rysy má i obraz Pleniry. V jejím charakteru však existuje určitý nesoulad mezi pravidly vštípenými jí výchovou a vášní k Vsemilovi. Je tomu tak proto, že její tvůrce uznával cit za důležitý faktor lidského jednání, ale neodvážil se ještě vystoupit proti normám soudobé společnosti. Tato „polovičitost“ Eminova stanoviska zanechala stopy jak na syžetu, tak na kompozici díla. Ušlechtilý Slabosil se rozhodl z úcty k citům obou milenců stát se „otcem“ své mladé manželky. Po jeho brzké smrti se pak oba milenci stanou manžely i před zákonem... Román měl mít dvě části. Druhý díl však autor nenapsal. Zřejmě pochopil, že se nachází na křižovatce dvou uměleckých směrů.

N. Emin se snažil individualizovat jazyk jednotlivých postav. Příliš se mu to však nepodařilo. Výjimku tvoří listy Pleniry a Vsemila. Vyznačují se značnou emocionálností. Jejich řeč hýří metaforami, řečnickým patosem. Je nesouvislá, přerušovaná i graficky vyznačenými pomlčkami atď.

Lásku a její vnější projevy zobrazuje N. Emin tradičními prostředky. Milenci se červenají, blednou a omdlévají. Na jejich tváři vystupuje chladný pot, vlasy mají rozčuchané apod. Rovněž zobrazení přírody odpovídá poetice klasicismu. Obraz pastýřky Elemiry, tradiční rekvizity

pastýřského života (píšťala, hůl, salaš) a obraz rodinného štěstí svědčí pak o vlivu pastorální lyriky na Eminův román Hra osudu.

Romány N. Emina Roza a Hra osudu jsou do značné míry pokračováním díla jeho otce. Tradice klasicistní literatury je v nich ještě silná. Spisovatel se však snažil v několika případech překročit normativní estetiku klasicismu, byť i se střídavým úspěchem. Učinil nesporně důležitý krok k sblížení se sentimentalismem. Bývá za to někdy označován za bezprostředního předchůdce Karamzina v ruské literatuře.⁵ Rozbor jeho próz přesvědčil nás však o tom, že v jeho vyprávěcí technice převládá ještě stará literární tradice. To nám dává právo zařadit ho k „starému“ typu ruského epistolárního románu, jehož zakladatelem na ruské půdě byl spisovatelův otec F. Emin.

НАЧАЛО РУССКОГО ЭПИСТОЛЯРНОГО РОМАНА

Настоящая статья является попыткой определить жанровые особенности русского эпистолярного романа 60–80-х годов XVIII века, его связи с предшествующей ему европейской литературной традицией (Ричардсон, Руссо, Гете и др.), а также его место в истории направлений русской литературы XVIII века. Автор статьи называет первый русский эпистолярный роман Ф. Эмина «Письма Эрнеста и Доравры» (1766) и два романа его сына Н. Эмина «Роза» (1876) и «Игра судьбы» (1789) «старым типом» данного жанра. Он пользуется этим термином с целью отличить произведения первого периода истории эпистолярного романа на русской почве от «нового типа» этого жанра, созданного в 90-х годах XVIII века Н. М. Карамзиным. Бесспорно, утверждает автор статьи, что в эстетику и поэтику романов обоих Эминых проникли некоторые элементы сентиментализма. В статье приводятся ряд примеров для доказательства этого явления. Несмотря на это, весь «костяк» романов Эминых построен по правилам эстетики и поэтики классицизма. Это настолько очевидный факт, пишет автор статьи, что все попытки включить роман Эмина-отца и особенно два романа Эмина-сына в историю русской сентиментальной прозы XVIII века нужно считать ошибочными. По своей форме и содержанию они относятся к эпохе русского классицизма.

⁵ Srov. cit. knihu Д. Д. Благой, История русской литературы XVIII века, 372.

